

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

N. Georgopoulos, *Art and Emotion, The aesthetics of E.P. Papanoutsos*, Peter Lang, New York 1989, p. 212.

Ο γνωστός στους Έλληνες φιλοσοφούντες αναγνώστες του Περιοδικού (Βλέπε και παλαιό δημοσίευσμά του στην ΕΦΕ) και διακεκριμένος φιλόσοφος της Έλληνικής Διασποράς καθηγητής Νέγος Γεωργόπουλος (KENT STATE UNIVERSITY) παρουσιάζει με τό σύγγραμμά του αυτό στο διεθνές κοινό την αισθητική του διατελέσαντος Προέδρου της Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρεία και διαπρεπούς διανοητού άειμνήστου Ε. Παπανούτσου.

Τό βιβλίο άποτελείται από τόν Πρόλογο, τήν Είσαγωγή του έκδότη κ. Νένου Γεωργόπουλου (σελ. 1-40), ένδεκα κεφάλαια (σελ. 41-201) πού περιέχουν διάφορα αισθητικά κείμενα του Ε. Παπανούτσου, τήν βιβλιογραφία (σελ. 203-208) και τούς πίνακες (σελ. 209-211).

Στόν πρόλογό του ό έκδότης έξηγεί τήν τεχνική πού άκολούθησε ώστε νά άποδοθεί με τόν καλύτερο δυνατό τρόπο ή σκέψη του Παπανούτσου στην άγγλική. Η συνεισφορά και ή συμβολή του καθηγ. κ. Ν. Γεωργοπούλου συνίσταται όχι μόνον στο σημαντικό μεταφραστικό έργο πού έπετέλεσε, καθώς άπέδωσε με τέλειο θάλεγα τρόπο στην άγγλική στά κείμενα του Παπανούτσου, αλλά και στά όσα γράφει στην έκτενη *Είσαγωγή* του. Στή συνέχεια θά αναφερθοΰμε στά όσα γράφει στην *Είσαγωγή* πού άποτελεί τρόπον τινά μία πολύ επιτυχή συνοπτική είσαγωγή στην όλη φιλοσοφική διάνοηση του Παπανούτσου.

Κατ' άρχήν εκτίθενται τά περί τών σπουδών και τών πρωίμων συγγραφών του Παπανούτσου (τό πρώτο δημοσίευμα του Παπανούτσου, *Περί τής έλευθερίας τής βουλήσεως*, ένεφανίσθη τό 1924) και έπισημαίνεται ή μόνιμη επίδραση πού άσκησε στή διάνοησή του ή φιλοσοφία του Κάντ (σελ. 1), όπως άλλωστε τούτο φαίνεται από τή διδακτορική διατριβή του. Στο έργο του *Η τριλογία του πνεύματος* (1928) ύποστηρίζεται ότι κατά τόν Παπανούτσο τό αίσθημα, ή βούληση και ή νόηση είναι οι τρεις κύριες όψεις του ανθρώπινου είναι, πού φιλοσοφικά άντιστοιχοΰν στις δρατηριότητες τής αισθητικής, τής ήθικης και τής γνωσιολογίας. Τήν κατεύθυνση αυτή του στοχασμού του φανερώνουν και τά δοκίμια του Παπανούτσου *περί τέχνης* (1930), *Περί τής ήθικης* (1932) και *Περί έπιστήμης* (1937). Οι σ' αυτά εκφρασθεισες άπόψεις του τυγχάνουν άργότερα έπεξεργασίας και μετά τό δεύτερο Παγκόσμιο πο Πόλεμο μορφοποιούνται τελικά στά έργα του: *Αίσθητική* (1948), *Ήθική* (1949) και *Γνωσιολογία* (1954), πού συγκροτούν, ό,τι άποκαλεί ό «κόσμος του πνεύματος». Τά γνωσιοθεωρητικά, ήθικά και

άνθρωπινα προβλήματα άπασχολούν τόν Παπανούτσο και μετέπειτα, και σίγουρα οί προβληματισμοί του αυτής τής μορφής άνευρίσκονται στά έργα του *Φιλοσοφία και παιδεία* (1958) *Φιλοσοφικά προβλήματα* (1964), *Λόγος και άνθρωπος* (1971) και οί *Δρόμοι τής ζωής* (1979). Τα πρώιμα όμως κατ' έξοχήν καντιανά διαφέροντα του Παπανούτσου ύποχωρούν, γιατί στό κύριο έργο του *Ή κόσμος του πνεύματος* επικρατεί ή φαινομενολογική μέθοδος (σελ. 2) παρά τό γεγονός ότι γενικά ή αντίληψη του Παπανούτσου για τό περιεχόμενο και ή θεματική τής φιλοσοφίας δέν μεταβάλλεται.

Τό έργο *Ή τριλογία του πνεύματος* έχει άξια κυρίως για τά θέματα πού θέτει και στά όποια άργότερα θά έμβαθύνει (σελ. 3) και όχι για τίς θέσεις πού ύποστηρίζει. Όπωσδήποτε ό Παπανούτσος ξαναγυρίζει στις προηγούμενες, ένορατικά και ένιοτε λυρικά διατυπωμένες, σκέψεις του και παράγει νέα προϊόντα.

Κατά τόν Παπανούτσο ή τέχνη, ή έπιστήμη και ή ήθική είναι οί τρεις καθαρές όψεις (πού δέν διαφέρουν στην ουσία τους), μέ τίς όποιες παρουσιάζεται τό πνεύμα (σελ. 4-5). Μέχρι τό τέλος τής φιλοσοφικής του δραστηριότητας ό Παπανούτσος φαίνεται νά άποδέχεται τήν άποψη των ρωμαντικών ότι ή τέχνη είναι ύψιστη εκδήλωση τής ανθρώπινης συνείδησης (σελ. 5-6), πού βρίσκεται πάντως στό αυτό επίπεδο μέ τήν *έπιστήμη* και τήν *ήθική*. "Όπως όμως είναι εύλογο, τέλεια άναπτυγμένος και ίσορροπημένος άνθρωπος είναι αυτός πού έχει καλλιεργήσει τόν έαυτό του και μέ τίς τρεις όψεις πού συγκροτούν τόν κόσμο του πνεύματος (σελ. 6). Όμοίως οί τρεις *τρόποι* του πνεύματος βρίσκουν τρόπον τινά τήν έκβολή τους ή τήν υπέρβασή τους σ' ότι ό Παπανούτσος άποκαλεί «θησκεία» ή «άγιότητα», νοούμενη στη φιλοσοφική της σημασία (σελ. 7). Στα μεταπολεμικά όμως κείμενα του Παπανούτσου ή *άγιότης* γίνεται άπλως ό τέταρτος τρόπος εκφράσεως του πνεύματος (σελ. 7)· γενικά όλοι οί τρόποι εκφράσεως του πνεύματος δέν συνδέονται, αλλά θεωρητικά καθένας διαφέρει από τούς άλλους (σελ. 8), μολονότι στην πράξη όλοι είναι ένεργήματα ενός και του αυτού *προσώπου*. Συνεπώς, λοιπόν πρόσ έλληνική κληρονομιά ή διανόηση του Παπανούτσου άποδέχεται μιá όλιστική ένότητα και συνοχή για τά πνευματικά ένεργήματα του ανθρώπου. Αυτό είναι κάτι πού χρειάζεται νά έχει πάντοτε κατά νουν εκείνος πού έξετάζει τήν αντίληψη του Παπανούτσου για τήν τέχνη, ύποστηρίζει ό κ. Γεωργόπουλος (σελ. 8).

Παραπέρα ό κ. Γεωργόπουλος προβαίνει σέ μιá άνάλυση των αισθητικών αντίληψεων του Παπανούτσου, όπως αυτές παρουσιάζονται στά κείμενα πού υπάρχουν στον τόμο και πού μεταφράζονται στην άγγλική. "Ετσι γίνεται λόγος για τήν έννοια τής *αισθητικής έμπειρίας* (σελ. 9) ή τής *αισθητικής συγκίνησης*, πού κατά τόν Παπανούτσο είναι *αυτάρκης, αυτοτελής, μη αναγώγιμη* σέ κάτι άλλο, είναι ίδιαζούσης συγκινησιακής ύφης (σελ. 10). "Η έννοια όμως τής *αισθητικής έμπειρίας* και συγκίνησης στό ύστερο έργο του διευρύνεται και άναφέρεται και στην κατάσταση πού περιγράφει τήν έσωτερική άρμονία και εύφορία του ανθρώπου (σελ. 11). "Η μοναδική ψυχική εύφορία πού προκαλείται στην ψυχή μας από τήν όμορφιά από διάφορους φιλοσόφους διαφόρων ΐσως περιγράφεται· όμως όλοι μέ τόν τρόπο τους θέλουν νά σημαδέψουν τήν αυτή έμπειρία (σελ. 12). "Ακόμη ό Παπανούτσος έξετάζει τίς διάφορες όψεις τής συγκίνησης και τούς παράγοντες πού τούς διαμορφώνουν (βιολογικοί, κοινωνικοί και πολιτιστικοί).

Ό Παπανούτσος φυσικά δέν συμπλέει πλήρως μέ τούς ψυχολογούντες συγκινησιοκράτες ούτε τής καθημερινότητας ούτε τούς άκολουθούντες κάποια φιλοσοφική τάση, αλλά πιστεύει ότι ή διά τής τέχνης δημιουργουμένη συγκίνηση είναι μιá «εύφορία τής

ψυχής» (σελ. 17), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε έργο τέχνης κατ' ανάγκην προκαλεί μιά τέτοια κατάσταση. Όμως, όταν προκαλείται, τότε συμβαίνει στον άνθρωπο μιά ψυχική έσωτερική μεταβολή. Πώς όμως τούτο συμβαίνει;

Η έμπειρία της τέχνης είναι μιά μορφή καθαρμού (σελ. 19), πιστεύει ο Παπανούτσος, όπως άλλωστε τούτο φαίνεται καθαρά στην περίπτωση της τραγωδίας (σελ. 20). Τήν ύφή του τραγικού ο Παπανούτσος ξεετάζει εκτενώς, ο δέ Γεωργόπουλος γράφει για τις συναφείς απόψεις του Παπανούτσου με σαφήνεια, με νεύρο λόγου και με βαθύτατη γνώση του θέματος. Συναφώς προς τό τραγικό θά πρέπει να ξεετασθεί και ή έννοια του ύψηλου ή και των άλλων αισθητικών κατηγοριών που τελικά εμπλέκονται, όταν συζητείται ή κάθαρση από των παθών, τήν όποια φυσικά πραγματεύεται και ο Άριστοτέλης στό έργο του *Περί ποιητικής* και τό όποιο φυσικά έν πολλοίς ακολουθεί ο Παπανούτσος στην ανάλυσή του (σελ. 23) και στην αντίληψή του για τήν τέχνη της τραγωδίας. Τά αισθήματα όμως που γεννώνται από τήν τραγωδία «είναι ποιοτικά διάφορα» από τά αντίστοιχά τους της καθημερινής ζωής, γιατί είναι συνδεδεμένα με τό έσώτερο νόημα της ζωής και τή μοίρα των ήρώων (σελ. 25).

Έξ άλλου ο Παπανούτσος δέν παραλείπει να συνάψει τό τί συμβαίνει στην τέχνη (ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κάθαρση από των παθών) με τήν ψυχανάλυση (σελ. 26-27) χωρίς φυσικά να δεσμεύεται από ψυχολογισμούς. Ακόμη αρνεϊται να δώσει σχετικά με τά δημιουργήματα της τέχνης πρωτεύοντα ρόλο στό *ασυνείδητο*, όπως κάνει ή ψυχανάλυση (σελ. 27).

Όμως ή αισθητική έμπειρία δέν είναι μόνον ύποκειμενικής ύφης, ως συνδεομένη δηλαδή προς εκείνον που τήν έχει, άλλ' έχει και τήν αντικειμενική της ύψη. Στην τέχνη ύπάρχει και τό *έργο της τέχνης*. Τό έργο τούτο, κατ' αυτόν, είναι μιά νίκη, μιά κατάκτηση έπάνω στην πραγματικότητα (σελ. 28), μιά πνευματική μεταμόρφωση της πραγματικότητας (σελ. 29). Στη συνέχεια ξεετάζονται οί απόψεις του Παπανούτσου για τό αισθητικό αντικείμενο (μορφή, περιεχόμενο, νόημα, έκφραση κτλ.) και προσδιορίζονται κατά τό δυνατόν οί καταστάσεις και οί παράγοντες που καθιστούν τό αισθητικό αντικείμενο ενεργητικό, δραστικό, ικανό δηλαδή να επιδράσει στον απόδέκτη του, στό θεατή. Σχετικά με τό αισθητικό αντικείμενο πιστεύει ότι έχουν μεγάλη σημασία όχι μόνον τά στοιχεία που τό συγκροτούν, αλλά ή μορφή του, ή όποια βέβαια πρέπει να νοηθεί ως *άξια* (σελ. 31). Κάθε μεγάλο έργο τέχνης έχει κάποιο νόημα, έχει να δώσει κάποιο μήνυμα (σελ. 32). Τίς απόψεις του αυτές για τήν τέχνη, όπως είναι φυσικό, ο Παπανούτσος δέν τίς προβάλλει ως άδιαμφισβήτητα «πιστεύω», αλλά τίς συζητεί συγκρίνοντάς αυτές προς άλλες αντίθετες ίσως θέσεις, και γενικά φαίνεται να ακολουθεί τήν «κριτικοδιαλεκτική μέθοδο» (σελ. 34) όσον αφορά τήν ύφή των συγκεκριμένων έργων τέχνης· όταν όμως αναφέρεται στην *αισθητική έμπειρία*, ακολουθεί κυρίως στά ύστερα έργα του τήν φαινομενολογική μέθοδο (σελ. 35), πιστεύει ο Γεωργόπουλος.

Τέλος ο κ. Γεωργόπουλος προχωρεί (σελ. 36-37) σέ μια διεισδυτική ξεέταση και εκτίμηση των αντίληψεων του Παπανούτσου για τήν τέχνη και τοποθετεί τό ίδιον της συμβολής του νεοέλληνα φιλοσόφου υπό τήν προοπτική των σύγχρονων αισθητικών προβληματισμών και συζητήσεων.

Όπωςδήποτε ο κ. Γεωργόπουλος επετέλεσε ένα σημαντικό έργο με άκρα ευσυνειδησία, με εθύνη, με άγάπη για τό συγγραφέα που μεταφράζει και παρουσιάζει τό έργο του και φυσικά με βαθειά γνώση του αντικειμένου. Ο λόγος του είναι σαφής, ζωντανός, γλαφυρός θά έλεγα και οί σκέψεις που διατυπώνει και οί παρατηρήσεις στις ό-

ποίες προβαίνει πολύ χρήσιμες για όποιον ενδιαφέρεται να μελετήσει τή φιλοσοφία του Ε. Παπανούτσου και ιδιαίτερα τήν αισθητική του θεωρία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μανώλη Μαρκάκη, *Φιλοσοφικές περιηγήσεις*, Βιβλιογονία, Ἀθήνα 1991, σελ. 175.

Ὁ κ. Μανώλης Μαρκάκης συνεχίζει γενναῖα τό ιδιότυπο φιλοσοφικό του ὁδοιπορικό μέ τήν πρόσφατη ἐργασία του πού ἔχει τό χαρακτηριστικό τίτλο «Φιλοσοφικές περιηγήσεις». Πρόκειται γιά μιά σειρά βιωμάτων ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τόν εὐρωπαϊκό χῶρο πού χάρις στή φιλοσοφική εὐαισθησία τοῦ συγγραφέα καί τίς σταθερές φιλοσοφικές κατηγορίες μέ τίς ὁποῖες τά οἰκειώνεται ὑπερβαίνουν τό χαρακτηριστικό τῶν κοινῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων καί ἀναδείχονται σέ στοχαστικά δοκίμια μέ κάποια φιλοσοφική, στήν εὐρύτερη σημασία, διάσταση καί αὐθεντικότητα. Σταθερός πυρήνας γιά τήν ἐνδεχόμενη φιλοσοφική τους νομοποίηση εἶναι ἡ γνωστή ἀπό παλαιότερα γραφτά του ἔννοια τῆς «ἰθαγένειας» γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος καί σέ ἓνα ἀπό τά τελευταῖα δοκίμια τῆς παρουσίας μελέτης. Καί ἴσως ἡ μελέτη αὐτή θά ἔπρεπε νά προταχθεῖ, γιατί ἐξηγεῖ καί ἴσως δικαιώνει τήν προσπάθεια τοῦ συγγραφέα γιά «μιά φιλοσοφία τοῦ Αἰγαίου» ἢ γενικότερα γιά μιά φιλοσοφία τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ εὐρωπαϊκοῦ τόπου ὡς προνομιακοῦ χῶρου τῆς φανέρωσης ἢ «οἰκείωσης» τοῦ ὄντος, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν σύγχρονη ἐμπειρία τοῦ κοσμικοῦ χῶρου, ὅπου ἡ σχέση τῆς ἰθαγένειας τοῦ πνεύματος μέ αὐτόν γίνεται προβληματική (σ. 158).

Γράφει ὁ κ. Μαρκάκης στήν ἀρχή τῆς Εἰσαγωγῆς: «Στίς περιηγήσεις αὐτές προσπάθησα νά καταγράψω τίς βιώσεις πού γεννήθηκαν στήν ψυχή μου, ἀτενίζοντας τόν τόπο πού τό πνεῦμα εἶναι ταγμένο νά θέσει ὡς ὄρο του, γιά νά ἐπιχειρήσει τήν αὐθυπέμβαση. Ὁ ἴδιος ὁ τόπος —στίς περιηγήσεις αὐτές— κερδίζει ἔτσι μιάν αὐτοτέλεια, ὡς ὄρος τοῦ πεπερασμένου γιά νά αὐτομεταβολισθεῖ σέ νόστο τῆς ψυχῆς πολιτικό ἢ σέ παραδοχή κρίσιμη τῆς ἰθαγένειας τοῦ πνεύματος» (σ. 9). Ὁ ἴδιος βέβαια διερωτᾶται, ἀν «εἶναι πέρα γιά πέρα θεμιτή ἢ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ τόπου», γιά νά ἀπαντήσει ὁμως καταφατικά, καίτοι βλέπει καί ἄλλες «δυνατότητες ἔκφρασης τῶν βιώσεων πού ἡ ἐμπειρία τοῦ τόπου γεννοβολᾷ: τήν ποίηση καί τήν τέχνη τοῦ λόγου, τήν εἰκαστική αἴσθηση ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἐπιστημοσύνη». Παραδέχεται ἐπίσης ὅτι «ἡ εἰκονική καί βιωματική φιλοσοφική θεώρηση εἶναι ἀσφαλῶς μιά διάθεση τοῦ πνεύματος ξένη πρὸς τήν παραδοσιακά ἀποδεκτή ἐπιδίωξη τῆς ἀφαιρετικῆς συγκρότησης συστημάτων...» (σ. 10), ἰσχυρή ὁμως στούς Προσωκρατικούς καί «σ' ὄλη τη μεγάλη φιλοσοφική παράδοση τῶν Ἑλλήνων».

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπό πέντε κεφάλαια. Στό πρῶτο μέ τό χαρακτηριστικό τίτλο «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Αἰγαίου» διατυπώνεται κατὰ τόν συγγραφέα μιά προβληματική μέ «κύριες κατηγορίες τήν ἔνταξη ἀνάμεσα στήν ὑπαρξη καί τήν ἱστορία, ἀνάμεσα στή μορφή καί τό περιεχόμενο, στήν ἀτομικότητα καί στήν πολιτική κοινωνία, στό μῦθο καί στό λόγο, στό χρόνο καί τήν κλιρικότητα», μέ στοιχεῖα σημαντικά «τίς ἔν-